

BRANKA MIGOTTI, LUKOVIČASTE FIBULE S PORTRETIMA NA PODRUČJU RIMSKOG CARSTVA (THE CROSSBOW BROOCHES WITH PORTRAITS IN THE ROMAN EMPIRE), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Odsjek za arheologiju, Zagreb, 2008, 99 str., 20 slika, 5 tabla.

Nakladnička tradicija Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti odnosno njezinih razreda vrlo je raznolika i bogata, kao što i dolikuje toj važnoj i uglednoj ustanovi. Odsjek za arheologiju, odnosno Razred za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti osim časopisa *Arheološki radovi i rasprave* nakladnik je ili su-nakladnik drugih važnih publikacija, kao što su to *Accede ad Certissiam: antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova* (Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić), Zagreb, 1998. i *Branka Migotti, Two gold-sandwich glasses from Štrbinci (Đakovo, Northern Croatia)*, Zagreb, 2002. Tim publikacijama valja pridodati i najnoviju knjigu Branke Migotti, *Lukovičaste fibule s portretima na području Rimskog Carstva*, Zagreb, 2008.

Kao povod za pisanje knjige o lukovičastim fibulama s portretima autorici je poslužila fibula pronađena godine 1999. prilikom iskopavanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima kod Đakova. Iako istraživači drže da je na tome mjestu bila smještena rimska Certisija, ona još nije i arheološki dokazana. Iako je do sada tijekom stoljećâ prikupljeno i pronađeno mnogo građe, posebnu pozornost pružaju statusno obilježeni predmeti, među kojima se posebno ističu lukovičaste fibule, kao službeni dio vojničke i činovničke odjeće. Autorica s pravom upućuje na činjenicu da tolik broj predmeta na jednome nalazištu prije govori o gradskoj sredini, negoli o gospodarskom imanju (*villa rustica*) ili selu (*vicus*). Do istoga smo zaključka došli obrađujući antičke gradove i naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj na temelju izvora, materijalne građe i topografskih karata.

Knjiga je podijeljena u nekoliko poglavlja: *Sadržaj/Content* (str. 5), *Predgovor i zahvale/Foreword and Acknowledgements* (str. 7-8), *I. Uvod/Introduction* (str. 9-11), *II. Stanje istraženosti LF tipa 5/The State of research of the CB of Type 5* (str. 13-23), *III. Nova razmatranja/ A new discussion* (str. 25-60), *IV. LFP kao statusno obilježje/The CBP as a mark of status* (str. 61-67), *V. Radionice/Workshops* (str. 69-82), *VI. Zaključak/Conclusions* (str. 83-86), *Popis slika i tabli/List of figures and plates* (str. 87), *Kratice/Abbreviations* (str. 88), *Literatura/Bibliography* (88-94), *Table/Plates* (str. 95-99).

U predgovoru autorica objašnjavanja potrebu za ovakvom temom koja u nas sustavno nije obrađena, a potom slijedi njezina zahvala svima koji su joj pomogli uvidom u materijalnu građu, savjetima i znanjem. Autorica izražava nadu da će „ova knjiga, premda i dalje osujećena necjelovitim uvidom u nalaze i tek naznačenim a nerazriješenim pitanjima, biti korisna pri daljnjem proučavanju lukovičastih fibula s portretima“.

U *Uvodu* ona govori o fibuli iz Štrbinaca, izrađenoj od pozlaćenog brončanog lima i ukrašenoj stiliziranim biljnim i geometrijskim motivima i poprsjima u okruglim okvirima, izvedenima tehnikom umetnutog niella; ta je fibula bila priložena pokojniku umrlome u dobi od 40 do 45 godina i pokopanom u drvenom sanduku i zemljanoj raci (G 29). Fibula se nalazila uz glavu pokojnika, dok je prsten bio nađen na njegovoj ruci. Ispred pokojnikovih nogu bile su i dvije staklene boce. Autorica naglašava kako se tijekom rada na rukopisu te stjecanjem dubljeg uvida u građu opseg teme proširio, obuhvativši ukupnu problematiku lukovičastih fibula s portretima. Nit vodilja bila je stjecanje boljeg uvida i razumijevanja ukupnog arheološkog konteksta koji obuhvaća vremensko određenje, namjenu, rasprostranjenost i radionička središta, a nakana joj je bila i ustanoviti namjenu fibule u okviru općeprihvaćene pretpostavke o statusnoj ulozi lukovičastih fibula u cjelini te tako pridonijeti rekonstruiranju jednog vida društvenih odnosa i političkih zbivanja kasnoantičkog razdoblja, osobito u podunavskim provincijama. Lukovičaste fibule s portretima obrađene na takav način zacijelo mogu poslužiti kao komparativna građa u istraživanju drugih skupina slično ukrašenih predmeta.

U II. poglavlju autorica donosi stanje istraženosti lukovičastih fibula tipa 5, dakle njihovu rasprostranjenost i datiranje. Daje se pregled dosadašnjeg datiranja temeljenog na tipologiji oblika, okolnostima nalaza (prisutnost datiranih predmeta, poglavito novca) te analizi portreta. S obzirom na to da je datiranje u pravilu povezano (i) s tumačenjem portreta, pojedini ključni stavovi o tim pitanjima u podnaslovu *Datiranje* komentiraju se u svjetlu pretpostavke o carskim portretima. Autorica posebno razrađuje datiranje na temelju tipologije poznatih 64 primjeraka lukovičastih fibula s portretima (za 58 primjeraka ima uvid u oblik) koje obrađuju drugi istraživači te donosi njihova razmišljanja, pretpostavke i zaključke. Autorica tvrdi da pitanje portreta na lukovičastim fibulama tipa 5 ostaje nerazriješeno. Naime, prema njezinom mišljenju postoji mogućnost da je nešto, zamišljeno kao carska simbolika ograničena na statusne predmete, prešlo i u širu privatnu uporabu. No, polazište ovoga rada ipak ostaje pretpostavka o tim likovima kao o prikazima samih careva i/ili njihovih obitelji, odnosno moguće drugih najviših predstavnika državne vlasti.

U III. poglavlju o novim razmatranjima nalazi se katalog svih iz literature ili na temelju uvida autorici poznatih lukovičastih fibula s portretima. Razvrstava ih u dvije cjeline: 1. prema broju portreta; 2. prema mjestu nalaza i pripadnosti provinciji. Prema B. Migotti, svrha je takvog postupka dobiti uvid u okvirni izgled portreta, ukupnost nalaza i nalazišta te u gustoću nalaza u pojedinim provincijama. Kataloške jedinice nemaju klasičan oblik, već sadrže isključivo podatke vezane uz osnovnu temu: 1. mjesto nalaza, uključujući rimski i suvremeni toponim te provinciju; 2. mjesto čuvanja; 3. kratak opis s obrazloženjem mogućih nejasnoća; 4. literaturu. Iako su fibule napravljene od pozlaćenog brončanog lima i ukrašene tehnikom niella, ni ti

se podaci ne navode posebno. Portretima su tako podređeni i opisi i slikovni prilozi, a opisani su kao glave ili poprsja, odnosno polupoprsja. U katalogu se donose fibule s jednim portretom (8 primjeraka), fibule s dva portreta (4 primjerka), fibule s tri portreta (8 primjeraka), fibule s četiri portreta (10 primjeraka), fibule s pet portreta (17 primjeraka), fibule sa šest portreta (2 primjerka), fibule s osam portreta (2 primjerka), fibula s deset portreta (1 primjerak) te fibule s neodređenim brojem portreta (10 primjeraka), kao i popis nalaza prema rasprostranjenosti, odnosno pripadnosti provinciji. Što se tiče rasprostranjenosti lukovičastih fibula s portretima, uočava se prevlast Panonije u odnosu na druge provincije, uključujući i one istočnopodunavske. Naime, iz Panonije potječe 19 ili 20 primjeraka, iz Galije 8, iz Germanije (uključujući Sekvansku Maksimu) 5 ili 6, iz Donje Mezije i Trakije po 4 primjerka te iz Dakije 3 primjerka, dok su u drugim provincijama pronađene 1 ili 2 fibule. Po autoričinom mišljenju, bilo bi poželjno dokučiti razloge njihove nadmoćne rasprostranjenosti u Panoniji, odnosno u podunavskim provincijama u cjelini, s obzirom na to da njihovo statusno obilježje nije upitno.

Nadalje se obrađuje kronologija lukovičastih fibula s portretima, na temelju usporedne razrade portreta, tipologije i ukrasa. U skupini A autorica donosi oblik lica koje je: I. trokutasto, II. ovalno-trokutasto ili četvrtasto sa zaobljeno-četvrtastom bradom, III. kruškoliko, naglašenih jagodica, IV. ovalno ili okruglasto, izrazito pojednostavljeno. Skupina B sadrži frizure: I. kosa je na čelu prikazana pojasom manje ili više zaobljenih te okomitih ili kosih usporednih crta koje dosežu do otkrivenih ušiju; tjeme je zaobljeno; II. kosa na čelu prikazana je ravnim pojasom okomitih ili kosih usporednih crta koji ne prelazi na sljepoočnice; tjeme zaobljeno; III. kosa ne doseže do ušiju, nego od čela strši uvis i u stranu; tjeme je zaobljeno, zaravnano ili nejasno oblikovano, odnosno zaklonjeno okvirom; IV. osobiti oblici; frizure su raznovrsne i tek se mjestimično međusobno dodiruju na temelju pojedinih osobina, a pojedini likovi možda prikazuju ženske osobe.

Autorica je na temelju ukupnih kronološki osjetljivih elemenata, kao što su portreti, arheološki kontekst i tipologija fibula, ukupnu građu razvrstala u skupine I. (fibule 1. polovice i sredine 4. st.) i II. (fibule od sredine 4. st. do početka 5. st.). Analizirajući fibulu sa Štrbinaca (D5) autorica smatra da je nalaz dodatna karika u zaokruživanju neposrednog vremenskog i sadržajnog slijeda između ranijih zlatnih carskih fibula s natpisima i lukovičastih fibula s portretima.

U IV. poglavlju B. Migotti obrađuje lukovičaste fibule s portretima kao statusno obilježje. Većina autora ne razdvaja vojničku od građanske državne službe, jer je militarizacija i državne uprave i svakodnevnog života u kasnoantičkom razdoblju utjecala na isprepletenost upravnih službi i njihovih vanjskih obilježja s vojničkim službama i obilježjima. No, statusna uloga lukovičastih fibula nije izravno i nedvosmisleno potvrđena ni u jednom pisanom izvoru. *Notitia dignitatum*, važan

kasnoantički izvor za upravno ustrojstvo vojske i države, u kontekstu statusno-počasnih predmeta namijenjenih vojničkim i državnim dužnosnicima spominje počasnu kopču, ali ne i fibulu. No, ipak se iz pisanih izvora daje iščitati da su se zlatne i srebrne fibule dodjeljivale u ime cara, te da su i proizvodnjom bile vezane uz carski dvor. Naime, izvjesne potvrde o statusnoj ulozi fibule pružaju pojedini arheološki predmeti. Tumačenje likova na lukovičastim fibulama s portretima kao carskih portreta samo po sebi podrazumijeva statusno obilježje fibule. No, pri tome valja uzeti u obzir i materijal od kojeg su lukovičaste fibule s portretima načinjene. Izborom pojedinih vrsta plemenitih metala odražavala se statusna ljestvica dužnosnika koji su imali pravo na službenu lukovičastu fibulu. Statusno obilježeni predmeti pronađeni u Štrbincima jedan su od pokazatelja naravi naselja s elementima gradskog života, uključujući i državnu i/ili vojnu upravu. Osim spomenute fibule D5, među takve nalaze spada i niz lukovičastih fibula drugih tipova te dva pozlaćena dna staklenih posuda na kojima su takvi predmeti prikazani.

U V. poglavlju govori se o radionicama lukovičastih fibula s portretima, a pretpostavke je moguće temeljiti na posrednim pokazateljima: 1. na pretpostavljenoj državnoj nadležnosti proizvodnje; 2. na rasprostranjenosti nalaza; 3. na tipološko-stilskim odlikama; 4. na načinu izrade; 5. na kemijskoj analizi kovine. Pretpostavlja se *državna nadležnost* u proizvodnji lukovičastih fibula s portretima, odnosno da su se one kao službeni statusni dio muške odjeće proizvodile isključivo u carskim radionicama, ili pak u onima koje je država nadzirala. U *Notitia dignitatum* navode se *fabricae*, na pr. *Lauracum*, *Carnuntum*, *Aquincum*, *Marcianopolis* te nekoliko postrojenja u sjevernoj Italiji: *Concordia*, Cremona, Lucca, Mantua, *Ticinum* i Verona. Glavna namjena tih postrojenja bila je izrada oružja, pa se podrazumijeva i izrada odjeće, uključujući i fibule, no ta pretpostavka nije dokazana. U istom kontekstu spominju se i radionice (*thesauri*), priključene carskim kovnicama s kojima su povremeno i mijenjale sjedišta prateći kretanje carskog dvora, a kao središta u kojima su tezauri djelovali u literaturi se navode: Trier, Milan, *Sirmium*, *Naissus*, *Serdica*, *Thessalonica*, *Cyzicus* i drugi, a pridodaju im se i veći provincijski gradovi s posvjedočenom tradicijom umjetničkog obrta: *Neviodunum*, *Siscia*, *Sopianae* i *Mursa*. Iako neki autori smatraju da je postojalo jedno središte proizvodnje lukovičastih fibula nazvavši ga „državnom tvornicom oružja u Iliriku“, drugi misle da je bio veći broj radionica smještenih u podunavskim provincijama. Ako je država uistinu nadzirala izradu lukovičastih fibula s portretima kao statusnog predmeta, autorica drži da to ne proturječi pretpostavci o većem broju radioničkih središta.

Rasprostranjenost pak nalaza kao dokaza o mjestu proizvodnje valja uzeti s oprezom, a vjerojatnost za takvu uzajamnu povezanost odnosi se prije svega na pojedinačne gradove. U okviru širih zemljopisno-političkih okolnosti, usredotočenost lukovičastih fibula s portretima u podunavskim provincijama (upadljiva brojčana

prednost Panonije) zacijelo potvrđuje tamošnje preduvjete i za uporabu i za proizvodnju tih predmeta. Razrada građe po načinu i stilu ukrašavanja nije, po autorici, uspostavila sigurna uporišta za prepoznavanje radionica, no potvrđena je neodrživost pretpostavke o jednom jedinom središtu proizvodnje lukovičastih fibula s portretima, a zacrtan je i načelni okvir za prepoznavanje radioničkih krugova u pojedinim provincijama.

U VI. poglavlju (zaključku) B. Migotti drži da razrada građe, poglavito portreta, nije ni osnažila, ali ni obezvrijedila pretpostavku o carskim portretima na lukovičastim fibulama s portretima, temeljenu na općim razlozima i načinu djelovanja carske promidžbe. Autorica donosi proširen uvid u građu, a ponudila je i nova razmišljanja o dvojama koje opterećuju ukupno razumijevanje obrađene teme. Spoznaje u ovoj knjizi polaze od pretpostavke o prikazima careva, suvladara i članova carskih obitelji 4. st. i početka 5. st. Autorica u obzir uzima i mogućnost da su se na isti način na fibulama prikazivali i članovi dvora u širem smislu, odnosno predstavnici građanske i vojne vlasti u provincijama, s pripadajućim upravnim aparatom. Ona ne isključuje ni prikazivanje privatnih osoba u pojedinim slučajevima, no zakonska podloga takvog postupka ostaje nerazjašnjena. Razrada portreta temeljila se na općim naznakama portretistike 4. st. Analizirajući fibulu D5 sa Štrbinaca autorica potkrjepljuje početak izrade lukovičastih fibula s portretima u 1. polovicu 4. st. Iako je u uvodu najavila zadatke, oni nisu mogli biti ostvareni u cijelosti, jer su neka pitanja ostala nerazriješena. Osim naravi portreta, najveću nedoumicu i dalje izaziva pitanje radionica. No, dokazano je postojanje više radionica za izradu fibula, kao i zajednički elementi skupina fibula koji bi mogli upućivati na isto radioničko podrijetlo. Također se zapaža i regionalni raspored pretpostavljenih radionica, dok pogled na kartu rasprostranjenosti daje naslutiti kako je jedan od razloga usredotočenosti nalaza na spomenute provincije u njihovoj najtješnjoj povezanosti s Dunavom, odnosno granicom Carstva. Na kraju autorica zaključuje kako su takve prilike najvjerojatnije neposredan odraz povezanosti lukovičastih fibula s portretima s najistaknutijim slojem provincijalnog društva u 4. i 5. st. – višim vojničkim i građanskim dužnosnicima. Ukoliko se pak lukovičaste fibule s pretpostavljenim carskim portretima shvate kao znak osobite vladarske naklonosti odličnicima određenog prostora, veliku količinu nalaza u podunavskim provincijama moguće je protumačiti s jedne strane kao posljedicu vojno-političke važnosti toga prostora u 4. st., a s druge strane kao odraz privrženosti careva konstantinske i valentinijanske vladarske kuće ilirskom zavičaju.

U *Dodatku* je predstavljena nova lukovičasta fibula s portretima koja nije uvrštena u katalog, a otkrivena je godine 2006. prilikom istraživanja groblja uz kasnoantičku carsku palaču *Felix Romuliana* u Gamzigradu, kao i dvije lukovičaste fibule koje potječu iz Zmajevca i Vinkovaca.

Na kraju se, uz popis slika i tabli te kratica, nalaze iscrpna relevantna bibliografija i table.

Knjiga je tiskana usporedno na hrvatskom i engleskom jeziku, što uvelike pridonosi dostupnosti istraživanja, novih spoznaja i promišljanja naših stručnjaka u svijetu. Autorica se prihvatila velikog rada na proširivanju naših spoznaja o problematici lukovičastih fibula, u kontekstu nalaza fibule iz Štrbinaca te rekonstruiranja jednog segmenta društvenih odnosa i političkih zbivanja kasnoantičkog razdoblja. S obzirom na brojne zanimljive nalaze otkrivene na Štrbincima kod Đakova, poželimo da nas Branka Migotti ponovno obrađuje novom knjigom.

Marija Buzov

KREŠIMIR FILIPEC, ARHEOLOŠKO-POVIJESNI VODIČ PO SVETIŠTU MAJKE BOŽJE GORSKE U LOBORU, Zagreb, 2008.

Knjiga Krešimira Filipca malog je formata (18 x 12,5 cm), a broji 98 stranica bogato opremljenih fotografijama i crtežima.

Prirodna baština loborske općine izvanredno je predstavljena, a zahvaljujući višegodišnjim arheološkim istraživanjima proštenjarske crkve Majke Božje Gorske, sada znademo više i o bogatoj loborskoj kulturnoj baštini.

Knjiga *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru* podijeljena je u pet poglavlja, svako s potpoglavljem. U *Uvodu* autor nas upoznaje s loborskim krajem, uz kratak pregled kulturnih spomenika. Potpoglavlje *Položaj mjesta* daje podroban zemljopisni opis loborske okolice uz antičke i današnje cestovne pravce. Lobar je smješten na najkraćoj prometnici koja spaja Ptuj i Sisak, dva velika središta rimske provincije Panonije Savije. Kao najstariji vlasnici Lobora spominju se Vrban i sin mu Pučina (godine 1239), no arheološka su istraživanja pokazala da se na širem području općine boravilo i znatno ranije. *Pristup svetištu* izrazito detaljno opisuje dva pravca koja vode do svetišta. Gradini se može pristupiti sa zapadne strane „proštenjarskim“ putem (pristupni put 1) te sa sjeverne strane (pristupni put 2). Sve do oko 907. godine, proštenjarska staza bila je najvažniji prilaz gradini. Polazilo se pješice iz središta mjesta, preko župne crkve Sv. Ane kroz barokni pil, a zatim srednjovjekovnim pristupnim putem stizalo do crkve sv. Antuna i napokon do crkve Majke Božje Gorske. Pristupni put 2, odnosno asfaltna cesta, također kreće iz središta mjesta kod župne crkve sv. Ane prema župnom dvoru, uz staru župnu crkvu, a potom uz izvor, putem uklesanim u stijenu, vodi do Pavlove hiže (pećine). Na gradinu se dolazi kroz zaselak Horvate, a u sam kompleks svetišta ulazi se kroz istočni sporedni ulaz. Od davnine, glavni ulaz u svetište onaj je na zapadnoj strani. Ulazna vrata cinkture imaju barokni portal, kao i samo pročelje crkve, i okrenuta su prema zapadu.